

ISSN 0543-1220 | UDC 82(05)

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

Уређивачки одбор

Др ЈОВАН ДЕЛИЋ, др БОЈАН ЂОРЂЕВИЋ, др ПЕР ЈАКОБСЕН,
др МАРИЈА КЛЕУТ, др ПЕРСИДА ЛАЗАРЕВИЋ ДИ ЂАКОМО,
др ГОРАН МАКСИМОВИЋ, др СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ, др ИВО ТАРТАЉА,
др СВЕТЛАНА ТОМИН, др РОБЕРТ ХОДЕЛ

Главни и одговорни уредник

Др ЈОВАН ДЕЛИЋ

КЊИГА ПЕДЕСЕТ ОСМА (2010), СВЕСКА 1

МАТИЦА СРПСКА

Др Јован Делић, <i>Озбиљна студија о поетици авангардног (англијског) романа</i> . . .	211
Др Јован Делић, <i>Монографија о југословенској прози Милоша Црњанског</i> . . .	214
Исидора Белић, <i>Страсна мера (не)видљивог — нова читања поезије и поетике Ивана В. Лалића</i>	217
Мр Снежана Шаранчић-Чутура, <i>Песма за децу и поетика модерног</i> . . .	222

In memoriam

Др Бранко Летић, <i>Др Светлана Стјићчевић (15. XII 1940—2. XII 2008)</i> . . .	231
<i>Учешће за припрему рукописа за штампу</i>	235

Зборник Матице српске за књижевност и језик излази трипут годишње,
у три свеске, које чине једну књигу.

Редакција 1. св. LVIII књиге Зборника Матице српске за књижевност и језик
закључена је 14. јула 2009.

Штампање завршено маја 2010.

Издаје Матица српска, Нови Сад

www.maticasrpska.org.rs
e-mail: zmskj@maticasrpska.org.rs

За издавача: *Проф. др Душан Николић*

Стручни сарадник Одељења: *Јулица Ђукић*

Секретар Уредништва: *Др Слободан Павловић*

Лектор и коректор: *Вера Василић*

Технички уредник: *Вукица Туцаков*

Слова за корице израдио: *Драган Вишекруна*

Компјутерски слог
Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампање овог Зборника омогућило је
Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије

Штампа: ИДЕАЛ, Нови Сад

CIP — Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
80+82(082)

ЗБОРНИК Матице српске за књижевност и језик /
главни и одговорни уредник Јован Делић. — 1953, књ.
1— . — Нови Сад : Матица српска, 1954—. — 24 cm

Три пута годишње.

ISSN 0543-1220

COBISS.SR-ID 9627138

ISSN 0543-1220

9 770543 122002

СВЕМОГУЋИ И(ЛИ) СВЕДРЖИТЕЉ
У СРПСКОСЛОВЕНСКОМ ЈЕЗИКУ*Виктор Савић*

САЖЕТАК: У старословенским споменицима постоје особени лексички дублети из хришћанске терминологије, међу којима су *всѣдръжитѣль* (грч. παντοκράτωρ) и *всѣмогыи* (лат. omnipotens; грч. παντοδύναμος). У српскословенским изворима потврђена су оба, као доказ утицаја Истока и Запада. С једне стране показује се да у српској (немањихкој) држави постоје духовне и културне нити са Запада. Са друге стране очито је да у рукописној традицији са подручја Босне постоје јасне везе са Истоком, у чему се она уклапа у опште српскословенско, а даље и грчко наслеђе. Не треба више увек, по сваку цену, рукописе с прелаза источног ка западном обрасцу смештати у средњовековну Моравску или Босну. Они су могли настајати и на подручју Српске земље у ужем смислу, или било где да се још користио српскословенски језик (Света Гора, Синај итд.).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: српсл. *всѣдръжитѣль*, *всѣмогыи*, *всѣсиынь*, *всѣмоцънь*, *всѣвъзможънь*, грч. παντοκράτωρ, παντοδύναμος, лат. omnipotens, срп. *сведржитѣль*, *свемогући*, старословенски, српскословенски, грчки, латински

§ 1. У старословенским споменицима препознати су нарочити лексички дублети из хришћанске терминологије, који се јављају у зависности од њихове припадности грчком (православном) или латинском (католичком) духовном кругу. Међу Словенима источног обреда усталили су се извесни облици другачији од оних какви су били на Западу: *крѣстѣ* — *крижѣ*, *благодѣтѣ* — *милоствѣ*, *всѣдръжитѣль* — *всѣмогыи*, *литоуѣгѣна* и *слоуѣжѣва* — *мъша* (Ђорђевић 1958: 117—125, Ђорђевић 1975: 215). У обема групама било је облика који датују из раније, прасловенске епохе и германског су порекла. Они су се у споменицима одређене провенијенције могли наћи због постојећег односа какав је владао између једног типа хришћанства и словенског дијалекта средине у којој је превод извршен. Могло се радити, такође, и о ревизији превода или преписивању текста с интерполацијама преписивача. Ти односи нису једноставни, како понекад, на први поглед, могу изгледати (уп. Куљбакин 1930: 132—135).

Лексемом *всьмогыи* и њеним односом према лексеми *всьедржителъ* заинтересовали смо се радећи на потпуној лексичкој ексцерпцији Типика архиепископа Никодима (Савић 2008), који је написан 1318—1319. године. Из раније литературе познато је да се двојство *всьедржителъ* : *всьмогыи* заснива на разликама у грчком, источном, и латинском, западном архетипу, *παντοκράτωρ*: *omnipotens* (SJS 7: 364, 366). Други словенски облик могао је потећи и од (старовисоко)немачкога *almahigo*, које се такође развило према латинском (Ђорђевић 1958: 119). У сваком случају, западног је порекла. У старословенским канонским изворима посведочено је свега 13 потврда ове речи: по 6 пута у Кијевским листићима (ако се они уброје у ову групу) и Синајском требнику, једанпут у Супрасалском зборнику (СС: 162). Карактеристични су примери из Кијевских листића („Кијевског мисала”), као глагољског споменика (*просиѣ тѣ всьмогыи в(о)же* SJS 7: 366 — Киј 2а 13 et 4а 2) и из Брижинских споменика, писаних латиницом (*Bogu uze mogoketu · izrouuede uze moie greche*, тј. *богѡу всьмогѡцкѡу исповѣдѣ вса моѡа грѣхѣ* SJS 7: 366 — Fris III 25). Творба сложеница са првим чланком *всье-* (према грч. *παν(το)-*) првобитно није била нарочито развијена у старословенском језику. Примера ради, од 14 потврђених сложеница чак 11 биле су хапакси из свега два споменика, а само три преостале биле су нешто више заступљене: *всьмогыи*, *всьедржителъ* и *всьеъжагакмъ* (Цејтлин 1986: 230). Продуктивност оваквих сложеница повећала се захваљујући промени значења прве компоненте: она је својим семантичким садржајем била подређена другом чланку, у смислу његове пуноће, целовитости, да би у следећој, редакцијској фази означавала његово опште увећање, у највећем степену, попут значења какво је имао префикс *прѣ-* (Цејтлин 1986: 231).

У историјском предговору архиепископа Никодима (насталом 1319. године),¹ дакле у оригиналном делу који није превод са грчког Јерусалимског типика, 'помало' неочекивано, наишли смо на лексему *всьмогыи*. У том знаменитом саставу најпре се јавља именица *всьедржителъ* у споју са именицом *богъ*: *тѣмъ же оубо азъ сиѣрени никодымъ. м(и)л(о)стию всьедржителѡа в(ог)а ... възведењъ выиѣхъ на си с(вѣ)ты и великыи прѣѡсв(ѣ)щенъныи прѣѡстољ ар'хиеп(и)с(коу)пие срьпъскыѣ земли 2б.*² Будући на првом месту у исказу (насупротив очекиваном [Господ] Бог Сведржителъ), дати однос би

¹ Овај Никодимов историјски запис објављиван је неколика пута: Ђуро Даничић (1859: 189—193), Љубомир Стојановић (1902: 22—24, бр. 52), Лазар Мирковић (2007: 2а—4б, постхумно издање, на основу читања урађеног још за време Другог светског рата).

² У раду, иначе, доносимо цитате на српскословенском језику из различитих извора и издања. Нисмо сваки пут били у прилици да радимо на самим рукописима или њиховим копијама. Ради веће техничке уједначености текст смо доносили са слика, где их издање садржи (што не говори само по себи о не/ваљаности издања), по начелима којих смо се држали и у својим претходним радовима (спуштање надметнутих слова у ред, рашчитавање скраћеница уз помоћ различитих заграда). На сама издања уредно упућујемо. У осталим случајевима преузимали смо текст из издања, уз евентуална разрешавања у складу са нашом праксом и исправке очигледних грешака. Све је то било могуће јер је овде реч о лексичким, а не о кавим другим језичким питањима, каква би захтевала, све време, непосреднији приступ оригиналу.

се могао схватити не само као синтагматски (атрибутив + главна реч), него и као апозицијски. Две и по стране ниже појављује се и придев-партицип (презента актива) *всьемогъи*, као атрибут уз именицу богъ: *бл(а)ги же дародатель и подвигодавьць всемогеи б(ог)ь вѣди немош' нашоу. ть подасть намь мошь д(оу)х(о)вноу 4а.*

Пошто Никодим користи обе речи као атрибуте уз исти појам, али у различитим контекстима (различито лексичко-семантичко окружење; прва реч доста осамостаљена, друга придевски подређена) јасно је да за њега (овде) постоји благо семантичко нијансирање, иако би обе, у суштини, имале (приближно) исто значење: *(онај) који је свемогућ, свемоћан.*³ Очит је паралелизам, у конструкцијама и смислу: /милост/ {всѣдржителъ} {бог} /од њега вазведен бити/ — /благ/ {дародатель и подвигодавац} {всемогеи бог} /он подаје/. Први пут се фокусира формална страна Божијих овлашћења (у подлози асоцијација на старозаветног Бога који се јавља у свој својој сили): он поставља свог изабраника на архиепископски трон; употребљава се партиципски пасив. Други пут се исказује Божија великодушност: дарови које он поклања људском роду; употребљава се активна конструкција. Никодима (као писца) је тада, поред значења, навело и само звучно окружење да употреби ову реч: *кѣлико оубо кс(ть) противоу мошци подвигнѣм' се. / кже бдѣти и трѣзвити се въ славословие б(ог)оу. / мыи оубо потъчим' се врати се съ кствомъ. / и шбыиѣкъмъ пльтьскымъ. бл(а)ги же дарода/тель и подвигодавьць всемогеи б(ог)ь вѣди немош' / нашоу. ть подасть намь мошь д(оу)х(о)вноу.* У реторској игри понављају се истокоренске речи (*figura etymologica*), чиме се остварује звучни ефекат — *мошци* : *всемогеи* : *немошци* : *мошци* (уп. Трифуновић 1970: 49).

Први облик (именичка сложеница) подлеже појмовном опсегу грчког *παντοκράτωρ*, што је видљиво већ по семантичкој структури калка *всье-дръжати* : *панто-кратѣиѣν*, наслеђеној из старословенског језика. Значење другог облика (придевско-партиципске сложенице), поред основног које је садржано у поменутом грчком еквиваленту, указује на још нешто што је присутно у латинском еквиваленту (*omnipotens* је, наима, функционално, али не сасвим творбено и семантички једнако грчком *пантоκράτωρ*). Значење које се овде (код нас) реализује у вези је са моћима Божијим (он је 'најмоћнији' да би нешто подарио), а не у вези са његовим положајем (подарити = поставити). Иако не постоји грчки предлог са којим би се стање сравнило, семантичка подударност указује на то да је оно изведено у складу са грчким *παντοδύναμος*. Говорећи пре четрдесет година о неочекиваној употреби речи *всьемогъи* поред обичног *всьедръжителъ* у Синајском требнику (x6, у: SJS 7: 366) и Супрасаљском зборнику (x1, у: SJS 7: 366) Петар Ђорђић је истакао да се тамо ради о нарочитој паралели са грчким предлошком, *пантоκράτωρ καὶ παντοδύναμος*, те да тада више није реч о лексичким дублетима него о оделитим изразима (Ђорђић 1958: 119—120).

³ Уп. однос блискозначних *дѣбрь* : *влагъ* у старословенском језику, где постоји и преклапање и фино семантичко разликовање, Грковић-Мејџор 2008: 51—60.

У остатку Никодимовог типика (Јерусалимском типикy), разумљиво, наилазимо само на именицу *всѣдръжителѣ*.⁴ Будући да израз *всѣмогѣи* припада идиолекту архиепископа Никодима, прегледали смо и друге саставе који му се приписују. У оснивачкој хрисовуљи манастира Бањска, тзв. Светостефанској хрисовуљи (1313—1318. г., Торкару *sağayı müzesi*, *Gayri islami kıraplığı*, no. 70), иза потписа краљева Милутина и Драгутина долази, на крају, потврда архиепископа Никодима. У њој се, у вези с краљем Милутином који оснива манастир, каже да га он, између осталог, подиже у славу Сведржителју — Богу: *крал(ь) стефанъ оурошь*. 87а || ... *къ сим' же и сии домъ д(оу)шев'ньи севѣ створи. сию великоюу лавроу. въ ние с(вѣ)т(а)го м(оу)ф(е)ника и ар'хидиакона и ап(о)с(то)ла стефана. въ славоу вседръжителюу в(о)роу. въ м(о)львоу же 88а || и помень севѣ 88б*. Изостаје спомен свемогућег, али такав (сродан) атрибут преузима на себе благодет (милост) Божија — она је 'свемоћна': *Таже все строѣци и свршаѣци и милоуѣци всемоц'наа бл[а]г[о]д[ѣ]ть в(о)жина. и мене оубо аще и не оудоб'зна 88б || Чрьнориз'ца никодима. створи настольника быти с(вѣ)т(а)го савыи 89а*. Њена свемоћ учинила је црнорисца Никодима, иако неподесног (*не оудоб'зна*, тешка, како сам за себе каже), наследником светога Саве (уп. са мало-пређашњим *бл(а)ги же дародателъ ... всемогѣи в(о)рь ... подастъ*).⁵

§ 2. Даничић у своме *Рјечнику из књижевних сѣарина срѣских* доноси одредницу '*всѣмогѣ part. omnipotens*', препознајући овај (наш) пример (*всемогѣи богъ* Г. XI. 192) и доносећи још један из Миклошичевих *Monumenta Serbica* (бога *всѣмогочца* М. 89; у: Даничић 1863—1864, I: 184). Тај је пример настао само деценију касније (1330), код Никодимовог савременика — у оснивачкој повељи краља Стефана Дечанског (ДХ) и усамљен је: *да вси слышѣе по с'семъ наоучет' се любити г(оспод)а. и богати се съ страхомъ яко в(о)га всемогочца* (Ивић/Грковић 1976: 60 — снимак ДХ I, 42—43), у преводу: „да сви они који чују, после овога науче да љубе Господа и да га се боје са страхом као свемогућег Бога...” (1976: 303). Сама, пак, повеља почиње именицом *всѣдръжителѣ: вседръжителѣ г(оспод)ь и творѣць всацьскимъ сдръжен властию в'соу тварь* (1976: 59, снимак ДХ I, 1—2), у преводу: „Сведржителѣ Господ и творац свега, онај који држи у власти сву творевину...” (1976: 303). Храм који је Стефан Дечански овом приликом подигао управо и јесте посвећен Христу Пантократору — Сведржителју и то се може исказати само овом словенском преведеницом

⁴ Примера ради, трећи час се свршава молитвом мученика Мардарија (Мирковић 1982: 30): *вл[а]д[ы]ко в(о)жје ѡ(ть)фѣ вседръжителюу г(оспод)и с(ы)не єдиночѣды 5а*. — У Никодимовом предговору користи се свега још једна сложеница с истим првим саставним делом: *всѣкрасънь 2а*. У самом Типику такође је мали број сложеница с истом заменицом у првом делу, нпр. *всѣмиръньи 35а, всесветъни 139а, всехвалъни 59а* (Савић 2008).

⁵ У исправи архиепископа Никодима карејској ћелији св. Саве Јерусалимског (1321. г., Хиландар 142/144, свитак бр. 5) не налазимо ничега што би било у непосреднијој вези с нашим темом (уп. последње издање: Живојиновић 2005: 27—35). На основу стилских аналогја проф. Ђорђе Трифуновић је, следећи наговештаје Владимира Мошина, довео у везу ову исправу с нешто ранијом Хрисовуљом краља Милутина карејској ћелији св. Саве Јерусалимског (1317—1318. г., Хиландар 140/142, свитак бр. 2), показујући да је аренге обеју писао Никодим (Трифуновић 1961: 243—244). Ни у овом документу нема тражене паралеле (уп. последње издање: Живојиновић 2006: 16—22).

или адаптираним грецизмом: *начехъ здати домъ г(осподѣ)ви б(ог)оу моѣмоу пан'дократороу* (1976: 62, снимак ДХ I, 107), у преводу: „Почех зидати дом Господу Богу, своме сведржителу...” (1976: 304).⁶ Из наведеног контекста може се закључити да се у првом примеру реализује значење између два напред наведена као могућа, али свакако блискије првом, које је уобичајено представљено изразом 'сведржител'. Избор друге речи сведочи о стилском осећању састављача повеље који жели да избегне лексичко понављање. Он текст освежава тако што посеже за синонимом из постојећег лексичког фонда.

§ 3. Осврнућемо се на стање у Светом писму на српскословенском језику. Одговарајући теоним у Новом завету налази се тек у једној апостолској посланици и нарочито у Откривењу на више места. У другој посланици апостола Павла Коринћанима, наиме, у неколицини важнијих српских апостола (које смо прегледали за ову прилику) — на свим местима стоји, као што смо и очекивали, — 'сведржител': 2. Кор. 6.18 и *боудоу вамъ въ шт[ъ]ць · и выи боудете мьнѣ въ с(ы)ны мѣсто и дьцери г(лаго)летъ г(оспод)ъ вседржителъ* Деч 4 (39а) Мат (105а, Ковачевић/Стефановић 1979: 225) Акад (79б), *в'седръжителъ* Шиш^{1, 2} (81б, Стефановић 1989: 51; 101б, Стефановић 1989: 64); Грш и Мих немају услед оштећења (грч. λέγει Κύριος παντοκράτωρ — лат. *dicit Dominus omnipotens*; Вук НЗ: И бићу вам отац, и ви ћете бити моји синови и кћери, говори Господ сведржител, Синод: Сведржител, рус. говорит Господъ Вседержителъ).

У Откривењу Јованову на више места налазимо дату реч којој одговара грчко-латински пар *παντοκράτωρ* : *omnipotens*. Од нарочитог интересовања за нас је овде стање у српскословенским преписима с подручја Босне (сви из XV века, уп. Драгојловић 1997: 77). Због важности донећемо све потврде: Отк. 1.8 *азъ есамъ альпа и о начѣтакъ и конаць г(лаго)летъ б(ог)ъ се выс(тъ) и естъ и грѣды вседръжытелъ* Хвал (133а), уп. Daničić 1872: 89, Hval: 325 (грч. λέγει Κύριος ὁ Θεός... ὁ παντοκράτωρ — лат. *dicit Dominus Deus ... omnipotens*; Вук НЗ: Ја сам алфа и омега, почетак и свршетак, говори Господ, који јест, и који бјеше, и који ће доћи, сведржител, Синод: Сведржител, рус. говорит Господъ ... Вседержителъ); Отк. 4.8 *вседръжытелъ* Хвал (136б), уп. Daničić 1872: 92, Hval: 322; Отк. 11.17 *вседръжытелъ* Хвал (141б), уп. Daničić 1872: 98, Hval: 342; Отк. 15.3 *вседръжытелъ* Хвал (144б), уп. Daničić 1872: 102, Hval: 348; Отк. 16.7 *вседръжытелоу* Хвал (145а), уп. Daničić 1872: 102, Hval: 349; Отк. 16.14 *вседръжытѣла* Хвал (145а), уп. Daničić 1872: 103, Hval: 349; Отк. 19.6 *вседръжытелъ* Хвал (147б), уп. Daničić 1872: 105, Hval: 354; Отк. 19.15 *вседръжытѣла* Хвал (148а), уп. Daničić 1872: 106, Hval: 355; Отк. 21.22 *вседръжытелъ* Хвал (150а), уп. Daničić 1872: 108, Hval: 359.

Као што се из изложеног види, на свих девет места у Хваловом зборнику налази се источна и православном словенском свету својствена замена (преводни еквивалент). Исто стање је и у Млетачком и Радо-

⁶ Уп. натпис фра Вите Которанина (1335): *фрадъ· вѣта мали братъ ... съзида швоузи цр(ъ)квъ с(вѣ)того пандократора г[оспо]д[и]ноу краљу стефаноу оурошоу · ꙗ· емоу ...* (уп. Томовић 1974: 54, бр. 33, Miklosich 1858: 109, no. XC1).

слављевом зборнику, што потврђује објављени критички апарат испод текста у последњем издању Хваловог зборника (Hval: 325—360). Сравнили смо ова места са одговарајућим у још двома српским апокалипсима, такође старијег типа (без тумачења Андрије Кесаријског). У питању су рукописи са Свете Горе из Хиландарске збирке, један старији, а други млађи од њих: Хиландар бр. 474 (Зборник из последње четвртине XIV века, 365а—379б, Богдановић 1978: 181, Грковић-Мејџор 2000: 311—320) и Хиландар бр. 445 (Панагирик за мај-јун 1626. г., 1а—19б, Богдановић 1978: 172): Отк. 1.8 в'седрџителъ Хил 474: 365а, вседрџителъ Хил 445: 1а, Отк. 4.8 в'седрџителъ Хил 474: 367б, в'седрџителъ Хил 445: 4б, Отк. 11.17 в'седрџителю Хил 474: 372а, в'седрџителю Хил 445: 9б, Отк. 15.3 в'седрџителю Хил 474: 374а, вседрџителю Хил 445: 12б, Отк. 16.7 в'седрџителю Хил 474: 374б, вседрџителю Хил 445: 13а, Отк. 16.14 в'седрџителѧ Хил 474: 375а, в'седрџителѧ Хил 445: 13б, Отк. 19.6 в'седрџителъ Хил 474: 377а, в'седрџител(ь) Хил 445: 16а, Отк. 19.15 в'седрџителѧ Хил 474: 377а, в'седрџителѧва Хил 445: 16б, Отк. 21.22 в'седрџителъ Хил 474: 378б, вседрџител(ь) Хил 445: 18ба. У поменутих светогорским рукописима нема других лексичких решења, осим што се на једном месту јавља присвојни придев в'седрџителѧвѧ (в'седрџителѧвѧ) уместо генитива именице (и тѧ исперет(ь) тоѧило вина гарости и гнѧва в(о)жѧ в'седрџителѧва Хил 445: 16б).

Из овог приказа види се да су неодржива закључивања Јосипа Хама о томе да је Апокалипса у Босни уведена из западних глагољских крајева (Hamm 1960: 66). Она, напротив, припада ширем корпусу осталих српскословенских текстова који своју даљу основу имају у грчким предлошцима, на Истоку (уп. Драгојловић 1997: 78).

Овде се, такође, како уочава Петар Ђорђић, види да у савременом српском преводу на датим местима стоји као лексички еквивалент именица 'сведржител', фонетски дотерана (посрбљена) са црквенословенског. Њу је, наимае, у свој Нови завет увео Вук Караџић, не хотећи искористити постојећи придев 'свемогући' из народног језика, забележен у оба издања његовог *Српског рјечника* (свемогући, hā, hē, allmächtig, om-pipotens), јер је знао да се тај придев као Божји атрибут користи у богословском/богослужбеном исказу само код римокатолика. „Тако је Вук воспоставио терминолошко двојство из првих почетака словенске писмености” (Ђорђић 1958: 120).⁷

Стари завет као целина ретко се среће у старој српској писмености. У попису ћириличких рукописа у Југославији Димитрија Богдановића забележен је само један такав рукопис, из београдске Патријаршијине

⁷ У хрватским (тј. западним) изворима, међутим, на овоме месту, очекивано, налазимо други словенски лик — 'свемогући', нпр. Отк. 4.8 s(vet)ъ s(vet)ъ s(vet)ъ g(ospod)ъ b(og)ъ vs(e)m(o)gi (Ватикански бревијар из средине XIV века, Новљански бревијар из 1495, RСJHR (2001/11): 21), али и источни — 'сведржител', који указује на везе са суседним, српским крајевима или пак чува старије стање (Ј. Хам сматра да је исконску основу ових глагољских текстова представљао превод са грчког, а да је накнадно проведено уједначавање са Вулгатом, в. Hamm 1960: 53—59): s(vet)ъ s(vet)ъ s(vet)ъ g(ospod)ъ b(og)ъ savaot' vsedr-žitel' (Врбнички бревијар из XIII—XIV века, Бревијар Вида Омишљанина из 1396, Пашмански бревијар из друге половине XIV и XV века, RСJHR (2001/11): 18).

библиотеке (бр. 48), тек из треће четвртине XVI века (Богдановић 1982: 106, бр. 1522);⁸ у Архиву ХАЗУ (III с 17, Михановић 28) чува се још и српска Лесновска библија, опет из средине XVI века (Богдановић 1982: 25, бр. 155). Зато се одговарајућа места најпре могу пратити кроз паримејник и псалтир.

Име Божије — „Шадај”, из исказа „Ани Ел Шадај = Ја сам Бог Свемогући”, у Књизи постања преводи се у Септуагинти као Бог „твој/мој” (хб), да би се тек у потоњим књигама преводило као „Пантократор” (Атанасије 2004: 68, прва напомена уз 17, 1). Ово је нашло свој непосредни одраз у древном словенском преводу, задржавајући се и у српским рукописима. Примера ради, у 1. књ. Мојсијевој (Постање) 17.1, Господ се јавља Авраму: азъ ксмъ г(оспод)ъ в(ог)ъ твои. оугаждати прѣдъ мною. и буди вес порока. БП 78va (Јовановић–Стипчевић 2005: 359) — цсл. Бгъ твој, превод: Ја сам Господ Бог твој — грч. ἐγώ εἰμι ὁ Θεός σου. У Даничићевом, пак, преводу Бог је свемогући, као што је још и у хебрејском, латинском, руском (Даничић СЗ: Ја сам Бог свемогући, по мојој вољи живи и буди поштен, лат. ego Deus omnipotens, рус. Я Бог Всемогущий). Такође, у 1. књ. Мојсијевој 28.3, Исак говори Јакову: Ге же в(ог)ъ мои вл(аго)с(ло)вит те и възрастит те, и ѓмножит те, и да вѣдши въ съвѣр[ъ] (цсл. вѣ собраніа) ѓзикомъ СЗ ПБ 6б, цсл. Бгъ же мой, превод: А Бог мој нека те благослови — грч. ὁ δὲ Θεός μου εὐλογῆσαι σε (Даничић СЗ: А Бог свемогући да те благослови, и да ти да велику породицу и умножи те, да од тебе постане мноштво народа, лат. Deus autem omnipotens benedicat tibi, рус. Бог же Всемогущий да благословит тебя).

У Даничићевом се преводу такође Бог назива свемогућим у псалмима, где је, заправо, у старословенском стајало небесънѣи (српсл. небесънѣи, „небески”), идући за грчким тоῦ οὐρανοῦ („са небеса”), ἐπουράνιος („небески”): псалам 90.1 стсл. вѣ кровѣ ба нѣснѣаго вѣдворитъ сиѧ Син XI 120б (Северјанов 1954: 120), српсл. вѣ кровѣ в(ог)а н(ε)в(ε)снаго вѣтворитъ се Син XIII 104б (Altbauer 1979: 104v) (грч. τοῦ Θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ, лат. Dei coeli; Даничић СЗ (пс. 91.1): у сјену свемогућега почива, рус. Всемогущего); псалам 67.15 стсл. вгда разнѣствитъ нѣснѣи црѣ на ни Син XI 81б (Северјанов 1954: 81), српсл. вгда разнѣствитъ н(ε)в(ε)сны ц(а)рѣ на ни Син XIII 52а (Altbauer 1979: 52r) (грч. τὸν ἐπουράνιον, лат. coelestis; Даничић СЗ (пс. 68.14): Кад је свемогући расипао цареве на овој земљи, рус. Всемогущий).

Одговарајућа реч („Пантократор”) у грчкој Септуагинти налази се нарочито у Књизи о Јову, а затим и у књигама пророка Амаса, Агеја, Захарије и другој књизи Макавеја. ОвOME одговара и црквено-словенско стање. У препису Књиге о Јову (1456. година, збирка Рилског манастира) познатог српског преписивача Владислава Граматика, иначе, како сам за себе каже, „родом од Новогa Брда”, налазимо више потврда,

⁸ Ни овај рукопис не садржи цео Стари завет, него приближно његову прву половину: 1. књ. Мојсијева (на почетку недостају листови), 2. књ. Мојсијева (35а), 3. књ. Мојсијева (73а), 4. књ. Мојсијева (98б), 5. књ. Мојсијева (139б); Књ. Исуса Навина (177а); Књ. о судијама (205б); 1. књ. о царевима (229а), 2. књ. о царевима (265а), 3. књ. о царевима (293б), 4. књ. о царевима (330а–360б).

нпр. Јов 27.2 живъ г(оспод)ъ иже сице соудил ми ксть. и в'седръжителъ оговоръ чивыи ми д(оу)шѣ Грам 177а, цсл. Вседержитель (грч. ὁ Παντοκράτωρ — лат. Omnipotens; Даничић СЗ: Тако да је жив Бог, који је одбацио парбу моју, и свемогући, који је ојadio душу моју — рус. Вседержитель). Облик в'седръжителъ налазимо све у Јов 11.7: Грам 166а, 22.17: Грам 174б, 22.25: Грам 175а, 23.16: Грам 175б, 27.2: Грам 177а, 35.13: Грам 184б, в'седръжителѧ Јов 5.17: Грам 162а, 27.11: Грам 177б, 27.13: Грам 177б, 32.8: Грам 181б, 33.4: Грам 182а, 34.12: Грам 183б, 37.22: Грам 186а, в'седръжителю Јов 8.5: Грам 164а, в'седръжителѧмъ Јов 15.25: Грам 169б, в'седръжителѧмъ Јов 34.10: Грам 183б.⁹

Божијем епитету Свемогућег сродан је израз Саваот (грч. Σαβαώθ, јеврејски 'цеваот'), у значењу „Господ над војскама/мноштвом”, у којем се мисли, при томе, на војске Израилѧ или на небеске (анђелске) војске. Стога су овде могућа преплитања у искоришћеним решењима, нпр. цитати из 1. (3) књ. о царевима 19.10/19.14 (уп. Станојевић/Глумац 1932: 50, бр. 111; 146, бр. 417) у двама Житијима Симеона Немање: *ревноук поревновахъ по г(оспод)ѣ в(о)зѣ в'седръжителѧ Стефан Првовенчани (Јовановић 1999: 36, Ђоровић 1938: 29), уп. ревноук поревновахъ по господѣ возѣ моѧмъ Доментијан (Даничић 1865: 140) — грч. καὶ εἶπεν Ἰησοῦς ζήλων ἐζηλωτα τῷ Κυρίῳ παντοκράτορι — лат. at ille respondit zelo zelatus sum pro Domino Deo exercituum; Даничић СЗ: А он рече: Ревновах веома за Господа Бога над војскама; рус. Он сказал: возревновал я о Господе Боге Саваофе. Господ је, овде, као што видимо, не само в'седръжителъ : παντοκράτωρ, него и „Господ Бог мој”, и наравно — Dominus Deus exercituum: „Господ Бог над војскама” и „Господ Бог Саваот”.*

Наведени примери потврђују да је у старом словенском наслеђу Светога писма збиља постојала диференцијација у којој су се држале две линије: παντοκράτωρ — сведржителъ: omnipotens — свемогући. Ови односи су поремећени у каснијем времену, када је дошло до превођења на савремене књижевне језике (уп. Вук НЗ: Даничић СЗ).

§ 4. Да су и у српској средњевековној средини присутна оба духовна и филолошка слоја, поред грчког и латински, показује нам, несумњиво, један занимљив рукопис, помало занемарен у српској науци (уп. о њему Трифуновић 2009: 302). У питању је скраћена компилација Житија св. Бенедикта Нурсијског († 543), оснивача Бенедиктинског реда (Соболевский 1903: 121—122, Naumov 2004: 100), која је сачувана само у једном рукопису из XIV века на српскословенском језику. У питању је скраћени превод са латинског оригинала (друга књига Беседа Григорија Двојеслова) и он се разликује од пуног превода Римског патерика са грчког језика (Соболевский 1903: 121; уп. Naumov 2004: 99—100). Текст је пре сто година издао Алексеј Иванович Собољевски (1903), да би га

⁹ У хрватским изворима, опет, у Старом завету налазимо на двојство: у једним рукописима 'свемогући', нпр. Амос 9.15 геће g(ospod)ъ vs(e)m(o)gi (Ватикански мисал с почетка XIV века, Мисал кнеза Новака из 1368, Рочки мисал око 1428, Љубљански мисал из XV века, RČJHR 2001/11: 21), али и 'сведржителъ': Амос 3.13 gl(ago)леть g(ospod)ъ b(og)ъ vsedržitelъ (Бревијар Вида Омишљанина из 1396), vsadr(ъ)žit(e)лъ (Новљански бревијар из 1495, RČJHR 2001/11: 18).

седамдесет година касније пренео Франтишек Вацлав Мареш у своју антологију црквенословенских текстова западног (чешког) порекла (1979). Собољевски је на основу неколиких лексичких запажања наслутио да је превод веома стар (1903: 121). Он је збиља и могао настати у X—XI веку, како се у науци мисли (уп. Mareš 1979: 150).¹⁰

У словенском извору уочава се придев 'свемогући' који је непосредан превод латинског *omnipotens*: **ИѢгда же всемоген в(о)гъ. повелѣ романоу почити шт[ъ] трѡуда сего житѣвскаго**¹¹ 174а (Mareš 1979: 152). У овом кратком житију наилазимо чак на четрнаест потврда (у: Mareš 1979: 152, 155, 156, 159, 160, 161), а једном од њих се текст и завршава: **си же жена ... сп(а)сена вьс(тъ). все д(ъ)ни живота своѣго. слоужецѣ всемогущоумоу в(о)гъ. ѡмоу же слава н(ы)на и пр(и)сно — 184б (Mareš 1979: 162).** Ова реч постаје садржајно и, нарочито, стилски важна за овај састав; Свемогући постаје нешто као припев.¹²

Текст житија сачуван је у чистој српској редакцији, са понеком цртом народног говора (уп. Трифуновић 2009: 302), што значи да је дуго живео у српској средини.¹³ Лексички примери из првог и шестог чуда које је А. И. Собољевски навео као доказ старине овог превода, **нѣцви и косоуь**, нису потврда старословенског стања. У прашком старословенском речнику, који у себи укључује и преписе најстаријег наслеђа све до XVI века, ово су хапакси из Вен, тј. нашег споменика, и нису, према томе, посведочени ни у старословенском језику, ни у његовим редакцијама, осим у једној — српској (уп. SJS 15, 1967: 55; SJS 22, 1972: 450), мада су речи познате и другде у словенским језицима. Прва од њих јавља се два пута у нашем извору: **и испроси и нѣц'ви истрѣбити пшеницоу. спадше же нѣц'ви развише се на поли ... она же р(ε)че ѡмоу възела вѣхъ сьсоудъ. оу чѣди истрѣбити житоу. и спад се разви на поли 173а (Mareš: 151);** друга свега јед-

¹⁰ Као узгредан доказ старине настанка овог превода може бити занимљив лик једнога имена у којем се исказује деназализација словенског назала задњег реда: *поупианъ 175а < Pompeianus* (Mareš 1979: 153, уп. фусноту о).

¹¹ *Cum vero iam Deus omnipotens et Romanum vellet a labore quiescere* (Соболевский 1903: 124, фуснота 7).

¹² Нешто слично је и у Кијевским листићима: **По дазъ намъ просимъ тѣа всемогъни в(о)же 2а ... вьсмогъ в(о)же 2б ... всемогъ вѣчъни в(о)же 3а ... вьсмогъ в(о)же 4а ... вьсмогъ в(о)же 4б ... всемогъ в(о)же 5а (Mareš 1979: 51, 53, 54, 55, 56).**

¹³ Као непосредан траг латинског предлошка, али и животног додира говорника српског и романског језика у српском приморју, где је и постојао монашки ред бенедиктинаца и жива успомена на св. Бенедикта, јесте и бетацизам у његовом имену: у целом житију на више места његово име почиње праскавим б-, нпр. **вѣдикъ 173а (Mareš 1979: 151).** Сва друга имена подешена су према грчком изговору: Плакида (пр. *плакѣдоу 176а — Mareš 1979: 154*), мада је лат. *Placidus* и Ливерије (пр. *шт[ъ] ливѣрина 182а — Mareš 1979: 160*) и поред лат. *Liberius* (Соболевский 1903: 122). То значи да су се друга имена дотеривала у складу са српскословенском нормом, а име светог (пошто је био познат) са стварним животом и живом традицијом. — У месецослову Никодимовог типика, који се у том делу доследно држи грчкога предлошка, под 14. мартом налазимо ово име по византијском (вита-цистичком) изговору: **въ .дї. прѣп[о]добнаго шт[ъ]ца нашего вѣдикъта 94б (уп. Савић 2007: 07).** Тако је и у Шиш: **въ .дї. с(вѣ)т(а)го александра (sic) и вѣдикъта 210а (Стефановић 1989: 141).** — У старим календарима, као траг латинског наслеђа, међутим, веома често јавља се ово име са почетним б-, нпр. у Охридском апостолу, Трновском јеванђељу, Рјазанској крмчији, Галичком јеванђељу итд. (Соболевский 1903: 122).

НОМ: вѣ ѿтерѣ же д(ь)нѣ вѣдасть кѣмоу косорѣ. потрѣбити мѣсто вѣртоградау. вѣ же то мѣсто на вѣрѣзѣ кѣзера. и тако на чѣ саши сѣпаде желѣзо вѣ кѣзеро 175а (Mareš: 153). Обе речи и данас постоје у српском језику, и обема је јасно словенско порекло (уп. kosor'ъ/kosorъ s. v. kosa, ESJS 6, 1996: 343, *пѣктју s. v. пѣštvi, ESJS 9, 1999: 557). Из контекстуалне реализације обеју смисао им је јасан: прва је врста суда (сасуде), а друга је врста алатке за крчење корова. Смисао им је и до данас непромењен. 'Наћве' (ж. мн.) у основном значењу представљају: „веће дрвено корито направљено од издубљеног дрвета или склопљено од дасака (понекад са поклопцем или ногарама), које служи за мешање хлеба” (РСАНУ XIV, 1989: 557). 'Косор' (м.) је „оруђе (слично косиру) оштрог сечива на дужој држаљи, за сечење трња, драче” (РСАНУ X, 1978: 309).

Ови примери могли су се у споменику наћи од часа превођења, или су могли бити уведени током каснијег прилагођавања српској средини. Чини нам се, међутим, необичним да се примењује тако упадљиво редиговање на почетку овако малог састава. Превод није морао настати само у Моравској; могло је то бити и у Српској земљи. Овај и овакви текстови утицали су на српскословенски језик.¹⁴

§ 5. У Савином Хиландарском и Студеничком типичу (7. глава), идући за грчким обрасцем, доноси се именица сведржителѣ: **Нѣ исповѣда-
ющеу бо се непричестноу быти ѿт[ъ] г(оспод)а в(ог)а вѣдѣржителѣ** ХТ 19б (уп. Богдановић 1995: 17, слика на стр. LXVI; Ђоровић 1928: 49) — **вѣдѣржи-
телѣ** СТ 14а—14б (Јовановић 1994: 52). Исто тако, у Савином Житију св. Симеона, Симеон предосећајући смртни час, моли се Светој Тројици за своје отачаство: **Г(оспод)и вѣдѣржителю, в(ож)е ѿ(тъ)цѣ наших(ь). Авраа-
мовъ, Исааковъ, Иаковъ и сѣмени праведнаго, съхрани и оукрѣпи вѣ дрѣжавѣ
бывшаго в(а)д(ы)чѣствѣа моего** (Ђоровић 1928: 169). У Савиној Служби св. Симеону такође постоји ова реч: **Съ небесе, съ славовѣнѣчаникѣми изъ
роуки вѣдѣржителѣ** паметью празника си, ѿчѣствѣи си просвѣти, свете **Сумевне** (Ђоровић 1928: 185; уп. за последња два Трифуновић и др. 1980: 35).

И код Савиног старијег брата, Стефана Првовенчаног, употребљава се ово име Божије, нпр., такође у житију њиховог оца: **нѣ даждѣ врагомѣ**

¹⁴ Ово свакако није био једини српскословенски текст који је непосредни изданак латинског оригинала. Постоји један препис Житија св. Ђорђа († 303) из Хлудовљеве збирке бр. 195 (ГИМ, Москва). Претпоставља се да је то превод са латинског, настао у X—XI веку, и опет је српски текст најстарији сачуван (Mareš 1979: 169). Није то случајно — у овом житију описује се мучење св. Ђорђа које је наредио цар Диоклецијан (дјоклитјанъ), средњевековним Србима у Приморју добро познат. Занимљиво, овде се јавља супституент 'сведржителѣ', и то само на једном месту, у молитви св. Ђорђа упућеној Господу да га оснажи како би поднео мучење: **в(а)д(ы)чѣ вѣдѣржителю г(оспод)и и(е)боу и земли и вѣсѣ твади ... помози ми и гави мѣ 329б || сврѣшина м(оу)ч(е)н(и)ка твогѣ 330а** (Mareš 1979: 173). Никодимово псеудојеванђеље такође је преведено с латинског, негде у X—XI веку, а познат је његов српскословенски препис из XV века (Беч, Cod. Slav. 24), који је објавио Љубомир Стојановић (Гласник СУД, књ. 63, Београд 1885, 89—120), а у новијем времену Ф. В. Мареш (1979: 32—40). Српска средњевековна медицина била је под снажним утицајем западноевропских школа из Салерна и Монпељеа. Тако је најкасније до 1497—1499. г. непосредно са латинског на српски језик преведен познати спис De simplici medicina, чији се препис налази у Хиландарском медицинском кодексу (Хил. бр. 517) из средине XVI века (Катић 1977: 218).

въ радос(тъ) шт[ъ]чьствина твоѣго. крже притежа ѡ г(оспод)и в(о)зѣ в'седрьжителю (Јовановић 1999: 82, Ђоровић 1938: 60; уп. за Стефана Првовенчаног раније и даље у нашем тексту).

У Доментијановом Житију светога Симеона, Стефан Немања се обраћа Господу Богу с намером да сазида храм: И сътвори молитвоу къ господоу богоу в'седрьжителю и къ прѣчистѣи кѣго матери, начеть здати храмь въ имѣ прѣсвѣтыѣ Богородице въ Иеру на рѣцѣ рекомѣи Стѣуденици (Даничић 1865: 24). Сава добија писмо свога оца и молитвено се обраћа Господу Богу: и множе оумножи молитвы своѣ къ господоу богоу в'седрьжителю и къ прѣчистѣи кѣго матери владычици нашии богородици (Даничић 1865: 47). Пред Савиним очима пројављује се слава Господња над његовим оцем: кюже славою в'седрьжителю господь прослави раба своѣго (Даничић 1865: 91).

У Доментијановом Житију светога Саве налазимо, такође, неколико места с именицом сведржителъ. Стефан Немања и Ана моле се Господу Богу за рођење још једног детета: помолиста се господѣви богоу в'седрьжителю глаголюшта: господи, приложи нама родити чѣдо (Даничић 1865: 119). Сава у својим речима о обнављању вере и проклетству јеретика упућује слушаоце на страх Божији: также азъ заповѣдаю вамъ дньсь, написана на срѣдъцихъ вашихъ и въ доушахъ вашихъ, тако да боите се господа в'седрьжителѧ, и томоу кѣдиномоу да слоужите съ страхомъ и съ трепетомъ (Даничић 1865: 241). Сава се за време свог другог боравка на Светој земљи нашао на Синајској гори, где се Мојсије сусрео са старозаветним Богом: горѣ же вышьдѣ на свѣтлыи връхъ горы синайскыѣ, идеже господь богъ в'седрьжителъ многашти съходи съ славою небесною, законъ дакъ възлюбленомоу Израилю ... великыи же богъ говидьць (Мојсије) отъвѣшта къ господоу в'седрьжителю ... Моисии ... слышавъ славою бога вышняаго вельми вострѣпѣта отъ славы и крѣпости бога в'седрьжителѧ (Даничић 1865: 313).¹⁵ У алузијама на старозаветне догађаје Господ се, у складу са раније изложеним, јавља као Сведржителъ: отуда је овде он божанство силе, које се сусреће са изабраним човеком засењујући га својом појавом.

У истом житију се, истовремено, налазе и потврде за придев свемогући, и то сваки пут у Савином управном говору. 'Свети и богоносни' Сава свагда се обраћа Господу на овај начин: о господи, в'семоген, призри съ небесь и виждь моѣ съмѣрениѣ ... и оукрѣпи немошть тѣлесѣ моѣго ... и встанѣи на помошть мнѣ, и прѣпоаши ме силоу своєю (Даничић 1865: 185). Видимо звучну игру васемогѣи : немошть : помошть, као и контекстуалну спрегу васемогѣи (који све може) : немошт (немоћ) : силоу (снага). Исти је придев у Савиној поуци у манастиру Студеница: в'са прѣстоупакъмъ повѣлѣниѧ кѣго ... соупротивьно богоу ходаште, ничѣтоже соуште в'сесоуштомоу и в'семогоуштомоу не оугаждаште, нь гнѣвъ паче твораште своими грѣхы многыими (Даничић 1865: 231); такође у Савиној заповести српским епископима: зде пастыриѣ наречени несмы, и онамо стады не приведемъ, нь не мьнеште мы не оучимъ. в'семогын богъ оставить ли овьце своѣ? (Даничић 1865: 291).

¹⁵ У развијеном поређењу између Саве и Мојсија налазимо и на ову слику: онъ великыи богъ говидьць въ поустыни прѣпита израильты, и того прошенниемъ в'седрьжителю богъ маню оубъжди съ небесь (Даничић 1865: 313).

Истовремено, другачије бојен, јавља се привидни антоним 'свеблаги' (сведобри), који својим значењем указује на супротну (добру — благу, милостиву) димензију божанске личности, али опет, у коначном: у једнаком значењу. На другом Савином путовању за Јерусалим, Господ утишава узбуркано море: *Послоушавъ же него всѣблагъи господь, и оврѣтанъ се близъ скръбештиихъ, древлне оутоливки вльны морьскыне и запрѣтивы вѣтроу и рекыи мороу мльчати* (Даничић 1865: 200). Сава обилази света места, уз реминисценције на новозаветну историју: *и иде въ немь въ великоую Кесарию. и тоу поклонивъ се мѣстоу светомоу, идѣже всѣблагъи господь милосрѣдова о родѣ чловѣчьскомь, и отъ .е. хлѣбъ .е. тысоуштѣ насыти* (Даничић 1865: 302). Сава се у туђини разболео и његови пратиоци моле Господа за његово здравље да се могу вратити у своју земљу: *всѣгда бо тебе послоушанетъ всѣблагъи господь, како да ны доведиши да и до нѣконого пристаништа* (Даничић 1865: 327). У сва три случаја употреба придева изазвана је конкретним контекстом, послоушајет (услишити, послушати) : васеблаги, послоушав : васеблаги, васеблаги : милосрдова (сажалити се).¹⁶ Овде Бог из велике блакости (доброте) излази у сусрет изабраном човеку. У пишевом поступку види се намера да се први атрибут припише старозаветном „јакком” Богу, а други новозаветном „благом”. Придевском основном благопреко значењске нијансе 'добар у духовном погледу' активира се значење 'пријатан', које је у већој мери ослоњено на стање у народном језику¹⁷ (уп. Грковић-Мејџор 2008: 54—57). Ту је реч о тежњи, будући да се први атрибут јавља и уз Бога Сина, али само онда када је нагласак и на његовој крепости, снази. Тада је у питању искључиво атрибут божанства, којим се исказује његова појава у пуној снази и сили.

Обе ове појаве Божије јављају се и обједињене. Бог (владика) је 'свеблаги сведржителъ' у похвали кнезу Лазару, коју је објавио Ђорђе Сп. Радојичић, по препису из средине XV века (Хил. 425; по Радојичићевом мишљењу текст је настао између јесени 1390. и почетка 1393. г., 1955: 249). При свршетку, у мољењу Христу да прими к себи свога „угодника страдалника и новог Лазара”, читамо: *Прѣими м(и)л(о)стивно Чл(овѣ)кољубиѣ ѿ многом(и)л(о)стивыи и всѣбла(а)гъи вл(а)д(ы)ко всѣдръжителю* (Радојичић 1955: 252). У Новаковићевом издању Живота св. Василија Новог, на основу више преписа, Бог (отац) је опет 'благи сведржителъ', у виђењу огњених кола пред којима шестокрили и многооки анђели узвикују:

¹⁶ У истом Доментијановом тексту и у Теодосијевом Житију светог Саве у овој улози стоји и нешто другачије грађен придев: *прѣблагъи* (преблаги) такође суперлатив, али сложен префиксом *прѣ-*, који је додат придевској основи, што одражава старије стање у језику. Оба ова придева одговарају грчком *πανάγαθος*. У старословенском је потврђен само *прѣблагъи* (СС: 533). Стефан Немања и Ана се моле Господу да добију дете, иако су стари, а он ће им изаћи у сусрет као што је послушао Авраама и Сару, Захарија и Јелисавету, Јоакима и Ану: *И прѣблагъи богъ ис кони послоушакъ любештиихъ него, и волю воштитиимъ се него творѣ* (Доментијаново Житије светог Саве, Даничић 1865: 119). Сава се моли да Господ прослави његовог умрлог оца: *вогносньи же (Сава) ... проситѣ милости || отъ всемогущаго бога, глаголю: всѣдръжителю прѣблагъи господи, оуслыши раба своего* (Теодосијево Житије светог Саве, Даничић 1860: 71).

¹⁷ У данашњем српском 'благ' значи: „1. а. пун кротости, нежности, доброте; б. милостив; 2. а. који изражава доброту, нежност; б. смирен, тих; 3. а. пријатељски, човечан, увиђаван; б. који је одмерен, тактичан, који није жучан” итд. (РСАНУ I, 1959: 597—598).

„Свет, свет, свет Господ Саваот” (Књ. прор. Исаије 6.3), а затим сви анђели заједно: Благы ѡтче, всѣдръжителю, благословенъ греды въ имѣ господне, Господь Исусъ Христосъ, слово съприсносоуштноѣ ѡтцоу (Новаковић 1895: 88).

У Теодосијевом Житију светога Саве наилазимо на занимљив спој оба атрибута, које пратимо, у молитвама. Стефан Немања и Ана и овде се обраћају Богу да им подари још једног сина: и об ноштѣ ставша на молитвѣ къ всѣмогущтомоу богуоу за се, съ слъзми глаголаста: владыко го||споди боже всѣдръжителю, послушавши древле Явраама и Фарроу и проѳиихъ праведнѣиык ... даждь намъ по твоѣи благосты прижити еште чедо мужьскыи поль (Даничић 1860: 3—4). Сава се моли Господу да прослави његовог умрлог оца, Симеона Немању, као светог, док је он у пиргу, а прот са својим пратиоцима закључан у цркви са гробом његовог оца: вогносныи же (Сава) ... просить милости || ѡтѣ всѣмогущтаго бога, глаголюк: всѣдръжителю прѣблагыи господи, оуслыши раба своего (Даничић 1860: 71). Блискозначност између ова два појма разрешава се овом непосредном везом: сведржителъ је стални Божји атрибут, а свемогући његов описни атрибут.

У Цамблаковом Житију Стефана Дечанског користи се искључиво именица 'сведржителъ' (х3) уз спомен конкретне обитељи (манастира) или цркве. Њима је, наиме, заштитник управо Христос Пантократор, по којем и носе име (уп. § 2): и въ ѡбитѣлы || в'сѣх(ь) в(ог)а и всѣд'ръжителѣ прѣбывати повѣлѣнь выс(ть) ѡт[ь] иже тог'да ц(а)рствующаго 38б, превод: „И би заповеђено од тадањег цара Андроника Палеолога, да пребива у обитељи Бога свију и сведржителѣ” (Мирковић 1989: 53). У овом житију, изузетно, налазимо и два пута присвојни придев, всѣдръжителѣвъ, уз помињање дечанске обитељи, опет пошто је то, заправо, део имена: изволи се оубо томѣ послати съ ѡнѣмы и настојателѣ ѡбитѣли всѣд'ръжителѣвъ, како словесна соуща мужа и инако искѣсна 51а, превод: „Изволи, дакле, он да са онима пошађе и настојателѣ манастира Пантократорова, као мужа речита и искусна у свему” (Мирковић 1989: 60); и паче же многыи[ь] томоу бл(а)гомъ вынов'на быв'ша ѡбитѣл(ь) всѣд'ръжителѣвъ, 60а, превод: „а нарочито много благо добио је манастир Сведржителѣ” (Мирковић 1989: 65). Цамблаков текст узели смо за пример јер је он инојезичник који, у овом случају, пише српскословенским језиком. Код њега смо овакву ситуацију и очекивали будући да он долази са источнијих словенских страна, које су сасвим у крилу источне традиције.

§ 6. У завршним деловима повеља који су писани књижевним језиком наилазимо на ову реч у нарочитој улози, најчешће у санкцијама. У повељи краља Стефана Првовенчаног манастиру Св. Марије на Мљету (1222—1228) читамо: таковыи да боудеть проклетъ ѡд[ь] г(оспод)а в(ог)а всѣдръжителѣ и прѣс(вѣ)тык в(огороди)це и сила ч(ь)стынаго и животворѣщаго кр(ь)ста да мьститъ њго итд. (Јовановић 1999: 128, Соловјев 1926: 25, бр. 17, Miklosich 1858: 10, по XVII). У хрисовуљи краља Милутина за пирг Хрусију (1313—1316. г., Хил. 139/141, 3. свитак): и проклетие кмоу боуди ѡт[ь] того самого г(оспод)а в(ог)а всѣдръжителѣ. и ѡт[ь] пр(ѣ)ч(и)стыиѣ њго м(а)т(е)рѣ. и пораженъ боудеть ѡт[ь] силы животворѣщаго кр(ь)ста итд. За наведенe одломке превод се, отприлике, може свести на следеће: такав (преступник) да буде проклет 1. од Господа Бога Сведржителѣ и 2. од

Његове пречисте (пресвете) Матере (Богородице) и 3. од силе часног (и животворног) крста итд. Јасно је из наведених контекста да се овде ради о Богу Сину — такође Сведржителу, када се прети Његовом казном за прекршиоце онога што је повељом прописано. Овде се рачуна на магијску моћ његове божанске снаге. Бог Син стиче именовано својство кроз свој удео у Светој Троици, за шта потврду налазимо, нпр. у познијем, Болоњском препису Лазареве повеље манастиру Раваница (крај XVII века), при чему би тако експлицитна интерпретација могла бити доцнији нанос (о томе уп. ниже): *таковаго да разорит[ь] г(оспод)ь в[ь]сѣдржител[ь]. иже ва троици поклонанѣми итд.* (уп. Младеновић: 95, по. IV; слика на стр. 263).

Сведржител се заједно са формулом не преузима по аутоматизму, него о његовом присуству одлучује састављач повеље. Примера ради, у санкцији повеље патријарха Спиридона којом се потврђује Лазарева повеља Хиландару (1379—1380) читамо следеће: *таковаго да разорѣи г(оспод)ь в(ог)ь в[ь]сѣдржителѣ, и прѣч(и)ста кго в(о)гом(а)ти итд.* (уп. Младеновић: 140, по. VI; слика на стр. 279—281). У Лазаревим, међутим, повељама, сачуваним из тог времена, нема овог атрибута, нпр. управо у његовој повељи (1379—1380) коју је Спиридон овом приликом потврдио: *да разоритъ кго г(оспод)ь в(ог)ь, и прѣч(и)ста в(о)гом(а)ти итд.* (уп. Младеновић: 131, по. V; слика на стр. 273, 275).¹⁸

Поред очекиваног обрасца на крају повеље Стефана Првовенчаног (католичком) манастиру Св. Богородице на Мљету (очекиване јер је издаје српски владар у својој рашкој канцеларији), постоје и занимљивији примери — из дубровачке и из босанске канцеларије, опет са Господом Богом — Сведржителем. У дубровачкој повељи краљу Урошу I (1243) дубровачки кнез Жан Михаил и дубровачки бољари куну се и обећавају да неће дозволити да му краљица Владислава начини какво зло: *ѡ г[оспо]-д[и]на в(ог)а в[ь]сѣдржителѣ и ѡ пречистѣ кго матерѣ дѣвию марию и ѡ чѣстѣни животворѣци крѣстѣ г[оспо]д[ь]нѣ и ѡ с(вѣ)та в(о)ж(и)а еванг(ѣ)лиѣ и ѡ дѣ еванг(ѣ)л(и)стѣ кльнѣмо сѣ* (уп. Стојановић 1929: 17, бр. 19, Miklosich 1858: 30, по. XXXVII).¹⁹ У уводном делу писма босанске краљице Јелене (Дабихине удовице) упућеном Дубровачкој општини у вези са старим дохоцима: *да знате по милости г[оспо]да бога в[ь]сѣдржителѣ наше крѣвѣст(в)о естѣ добрѣ и здраво* (Стојановић 1929: 240, бр. 252). Први пример је у не-

¹⁸ Тако је и у његовој повељи манастиру Св. Пантелејмона: *таковаго да разоритъ г(оспод)ь в(ог)ь и прѣч(и)ста его м(а)ти* (уп. Младеновић: 149, по. VII; слика на стр. 283, 285) и у повељи истом манастиру којом потврђује поклон челника Мусе (1380—1381): *таковаго да разоритъ г(оспод)ь в(ог)ь и прѣч(и)ста его в(о)гом(а)ти* (уп. Младеновић: 165, по. VIII; слика на стр. 291, 293).

¹⁹ У питању је понављање заклетве коју истовремено дају обе стране, уп. Повеља краља Уроша I Дубровчанима о повластицама (1254): *ѡбѣтѣю се ... ѡ г(оспод)а в(ог)а в[ь]сѣдржителѣ и ѡ прѣчистѣю его матерѣ и ѡ с(вѣ)ты и чѣст(ь)ни животворѣци крѣст(ь) г[оспо]д[ь]нѣ и ѡ с(вѣ)та в(о)ж(и)а еванг(ѣ)лиѣ и ѡ все с(вѣ)те в(ог)ѡ ѡгодивше ѡт[ь] вѣка* (уп. Стојановић 1929: 18, бр. 21, Miklosich 1858: 45, по. LXVI) — Дубровачка повеља краљу Урошу I (1254): *кльнѣмо се ... ѡ г(оспод)а в(ог)а в[ь]сѣдржителѣ и ѡ прѣчистѣю его м(а)т(ѣ)рѣ и ѡ с(вѣ)ты и животворѣци крѣст(ь) г(оспо)д(ь)нѣ и ѡ с(вѣ)та в(о)ж(и)а еванг(ѣ)лиѣ и ѡ все с(вѣ)те в(ог)ѡ ѡгодивше ѡд[ь] вѣка* (уп. Стојановић 1929: 20, бр. 22, Miklosich 1858: 47, по. LXVII).

посреднијој вези с клишеима рашких повеља, а други је аутентичнији јер је непосреднији; он (као да) долази из живе речи босанске краљице.

У уводном делу (аренги, експозицији), који је неретко мали књижевни састав, могуће је присуство датог појма. Повеља краља Стефана Душана о поклону Хиландару цркве Св. Ђорђа, села Полошко и села Драгожеље (1340. г., Хил. 18, А 10/1): г(оспод)и мои твор'ѹє. създатею в'сеи т'вари и всакого днѣханиа. иже прѣслав'ноую и в'седрѣжавноу роукою. в'са съдрѣжен и имѣе власть н(е)б(е)сными и земельными. непрѣходимы и некон'ѹваеми г(оспод)ь. съ с(ы)номъ и съ д(оу)хомъ в'сею дрѣжавою покланяеми и славими въ вѣкы ам(и)нь. в'седрѣжителю выш'ни вл[д]д[ы]ко г(оспод)и. въ любви си съхраняи мою д(оу)шоу ... всегда оугод'но творити волю твою на всако врѣме ... възри на с'мѣреную мою д(оу)шоу. ти же в'седрѣжителю сп(а)се мои. по м(и)л(о)сти т'воего ѿл(о)в(ѣ)колюбиа сиега дара и ждрѣбиа прѣдрѣжати прѣстоль ѿт(ь)ѹст'ва моего родителъ и прародителъ (уз извесне разлике, уп. Марјановић-Душанић / Суботин-Голубовић 2007: 56—57, Соловјев 1926: 123). У аренги ове повеље започиње успела игра речи, параномазија, заснована на обртима сличнозвучних, блискозначних и различитозначних речи, *всеј* : *всаког*о : *вседрѣжавноу* : *вса* *садржеј* : *всеју* дрѣжавоју : *вседрѣжителю* : *всегда* : *всако*, што се наставља и у експозицији (после интитулације), *вседрѣжителю* : *предрѣжати*. Душанова аутобиографска „повеља” о његовом законодавном раду, која се налази само уз Раковачки препис (прелаз XVII—XVIII век) Душановог законика, у Народном музеју у Прагу, у збирци П. Ј. Шафарика (IX С4 — § 16, стр. 72а—74а): *того неизреѣннаа моу дрѣст ... оукрѣпи ме и мощна ме сътвори · и постави ме господина и съдрѣжителѣа въсои земљи ѿтѹства моего · и царствова лѣт · сї · и потомъ большею ѹстїю ѿт выш'наго вседрѣжителѣа десницею оукрѣплень вых ... и богомъ дарованнымъ вѣнцемъ царскимъ вѣнѹанъ вых на царство* (Радојчић 1960: 85). И овде као у експозицији претходне повеље Сведржителъ остаје за себе сам, пун теоним (не више само атрибут). У сазвучном паралелизму Душан за себе каже да је управителъ (садржителъ), а за Бога — Сведржителъ (вседржителъ) који му и уручује власт, у преводу Николе Радојчића 'владар' и 'Свевлadar' (Радојчић 1960: 143).²⁰

§ 7. Првобитна латинска титула *imperator* својевремено је преведена и замењена грчким *αὐτοκράτωρ* у титулама византијских царева (Острогорски 1935: 98). То у византијској средини није схватано дословно (простим семантичким декомпоновањем сложеннице), него се изродило у специјални термин којим се, заправо, издвајао врховни цар 'автократор' од његовог наследника или савладара — 'василевса' (Острогорски 1935: 102, 106).²¹ Суштински део формуле, од када се она учврстила, гласио је: # βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων # (Острогорски 1935: 117). Ова титу-

²⁰ „Његова неизрецива мудрост ... ме чак оснажи и моћна ме начини. И постави ме за господина и владара свој земљи отачаства мога и владах година шеснаест, и потом већом чашћу од Вишњега Свевладара десницом ојачан бих ... И Богом дарованим венцем царским венчан бих на царство” (Радојчић 1960: 143—144).

²¹ Ову титулу је у време македонске династије носио само врховни цар, а у време Палеолога и царев наследник: то јесте значило извесно умањење њеног значаја, али је она и даље „остала за сва времена највише одликовање” (Острогорски 1935: 118).

ла у свести Византинаца припадала је само цару Ромеја јер је једино он владао сам (по себи) захваљујући искључиво вољи Божијој, а не „санкцији ма какве земаљске власти” (Острогорски 1935: 121). У Србији је први титулу ’самодршца’ (самодрѣжць) узео Стефан Првовенчани када се крунисао краљевском круном (Острогорски 1935: 148). Ма колико да је такво спајање титула краљ и самодржац са византијске тачке гледишта изгледало парадоксално (јер је αὐτοκρατορ, заправо, само превод латинског *imperator*), овде је оно изгледало логично будући да се сложеница ’автократор’ у српској средини буквално (Острогорски 1935: 142) семантички разлагала на ’онога који влада сам’ (Острогорски 1935: 102). Новодобијена словенска сложеница (иначе први пут употребљена приближно у исто време у Другом бугарском царству и у Српском краљевству, Острогорски 1935: 138, 141) самодрѣжць, и с њом у вези изведени придев самодрѣжавьни, формално је дословце пратила свој грчки узор, али, као што видимо, са новим значењем ’самосталног владара уопште’, који има државну независност и самосталност (Острогорски 1935: 142). Георгије Острогорски је примером интитулације из Римске повеље Уроша I хтео да покаже колико су титуларне формуле у то време биле недовољно учвршћене и несталне. У овој исправи се, наиме, појављује израз ’сведржавни господин’ уместо очекиваног ’самодржавни’ (Острогорски 1935: 149): *всѣдрѣжавни г(о)с(по)д(и)нь· всеє срѣпскіє земле и поморьскіє· ст(ε)ф(а)нь· оурошь* (1254—1265. г., Хил. 135/137, 1. свитак). Ми бисмо рекли да овај случај најпре говори о нечему другом: сазвучно и истокоренско комбинавање чланака сложенице (*все/државни* : *все/држител*) указује на непосредну везу са Божијим именом-титулом ’Сведржител’. Та веза није само филолошка (формално) и књижевна (стилски), него је и дубља, психолошка, а слободни смо рећи и правно-теолошка. У истој повељи, уосталом, у санкцији је потврђено ово Божије назвање (уп. § 6). Да се ово тумачење може прихватити показује нам још један пример, на који смо узгред наишли (може их бити још), а који показује да оваква формулаичност није случајна. Навели смо га, опет (§ 6), у Душановој повељи Хиландару (1340. г., Хил. 18, А 10/1), и тиче се овог пута самога Бога: *г(оспод)и мои твор’че ... иже пр’ѣслав’ноу ю и в’седржавноу роукоу. в’са сѣдрѣжи и им’ѣє власт’ н(ε)в(ε)сньими и земльньими. Овиме се додатно осветљава малочас истакнута веза између земаљског ’владара’ (садржитеља-самодршца) и надземаљског (небеског и земаљског) ’Свевладара’ (Сведржитеља), кроз коју се читава програмско обликовање владарске титуле.*

§ 8. ’Свемогући’ као еквивалент грчког *παντοδύνατος* касније је замењен придевом ’свесилан’, *вссилньчъ* (Ђорђић 1958: 120).²² Код ове речи се на нашој грађи може пратити семантичко померање (због напуштања партиципске основе), која се степеновано изражава кроз проширивање могућих контекста (комбинација). Она је (реч) најпре атрибут којим се дефинише божанско биће: *благодарите в’ссилнаго бога и сѣ Давидомъ глаголюште* (Теодосијево Житије св. Саве, Даничић 1860: 114), дрѣ-

²² П. Ђорђић наводи и пример из Требника: *Г(оспод)и Б(ож)е нашъ вседержителю и всесилне (фуснота 16).*

занте оубо, дрѣзайте, людіе божии, ибо тѣи побѣдитъ врагы тако вѣсесильнѣ (Теодосијева Служба св. Петру Коришком, Novaković 1884: 15), тако сѣкроуши врата мѣдѣнага и верѣѣкѣ желѣзѣныхъ сѣломи, долѣ низоу въ прѣисподѣннихъ око-ваныхъ и сѣвезаныхъ раздрѣши и изведе вѣсесильныхъ божѣствомъ своимъ (Доментијаново Житије св. Симеона, Даничић 1865: 10), и крѣпко ставѣша въ молитвѣ помолита се богу въ оумилѣнии срдѣца сице глаголюшта: животѣни дателью, царю вѣсмрѣтѣни и избавителю вѣсѣхъ, вѣсесильни, незѣловивыи и вѣсештедрѣи господи (Данилово Житије краља Уроша, Даничић 1866: 9). Она, затим, постаје атрибут нечега што припада Богу: повели пакы вѣсесильныхъ словомъ твоимъ да оуставит се сѣходештѣи градъ (Теодосијево Житије св. Саве, Даничић 1860: 155), вѣсесильныхъ и страшныхъ окомъ твоимъ повели прѣсветломоу аγγελоу твоѣмоу, повратити доушоу раба твоѣго (Доментијаново Житије св. Саве, Даничић 1865: 259), и на недвижимѣмъ камени оутвѣрдивыи црѣкѣвѣ свою, тѣжде вѣсесильною роукою поможетъ ти, и вѣса въ благо поспѣютъ ти се поспѣшениемъ свѣтааго доуха (Доментијаново Житије св. Саве, Даничић 1865: 226), Прѣштедрѣи же и прѣмилостивыи богъ ... тѣ оубо вѣсесильною роукою помагак сѣмоу христолюбивоу покорити вѣсе врагы ѣго (Житије краља Стефана Душана од Даниловог ученика, Даничић 1866: 227). Даље се она може приписивати некој важној личности, која је у свези са Богом, нпр. Мојсију: и крѣпкоу и вѣсесильною свѣтою мышцоу ѣго (Доментијаново Житије св. Саве, Даничић 1865: 314). На крају, она је атрибут хероја, али ипак људи — људске снаге (у суперлативном значењу), у говору Александра Великог својим војницима пред битку: Како вѣсѣ свѣтѣ приѣмѣше и вѣсесильне деснице побѣдивѣше, дньсь отъ непотрѣбныхъ и одъ нехрѣвнихъ Индіанъ оубоасте се? (Новаковићева *Александрида*, XV век, рукопис страдао у Народној библиотеци 1941. г., Новаковић 1878: 98).²³ Померање центра синтагме креће се у следећем смеру: Бог/божа(н)ство — реч (слово) [Божија] — око [Божије] — рука [Божија] — мишица [старозаветног оца] — десница [хероја]. Напушта се блокирана веза с појмом Бога, али се задржава нијанса 'изузетности', одређена значењем саставних делова саме сложенице, које је увек позитивно и суперлативно.

У споменицима је потврђен и синоним придева вѣсесильнѣ као 'свемоћан' вѣсемоуцѣнѣ, са сличним семантичким опадањем, од божанске личности: очима оумилѣнными горѣ възираюште къ моѣмоу вѣсемоштѣномоу божѣствоу (Доментијаново Житије св. Саве, Даничић 1865: 146), преко његових атрибута, апстрактних: и богъ вѣсемоштѣною силою своєю побѣди врагы наше молитвали прѣподобнааго (Доментијаново Житије св. Симеона, Даничић 1865: 97), царѣство ѣю вѣсемоштѣною силою богъ въздвигль бѣ, хотѣ прославити оубо дѣника своа (Доментијаново Житије св. Саве, Даничић 1865: 202); до конкретних атрибута: вѣсемоштѣнага же и крѣпката десница владычна да оутвѣрдитъ те и оукрѣпитъ те въ волю разоума ѣго (Данилово Житије архиепископа Арсенија, Даничић 1866: 243). Центар синтагме и овде се помера у истом смеру: божа(н)ство — реч (слово) [Божија] — снага (сила) [Божија] — десница [Божија]. Пада у очи уобличење формуле

²³ Уп. вѣсе силѣ побѣдивѣше деснице Академијина Александрида, XVI век, АСАНУ 352 (Маринковић/Јерковић 1985: 404).

'свесилна/свемоћна десница', где су ова два синонима супарници један другоме. Када се употреби израз 'сила', очекивано се користи придев 'свемоћан' да би се избегла таутологија 'свесилна сила'. Да не влада потпуна семантичка једнакост међу њима показује још пример: и силоу ѿго оукоуѣплацими, и всемоштноу любовиу божествною, по нже самъ богъ прѣ-светыйи свокоу сыноу възлюбленоу прѣдалъ ны ксть (Доментијаново Житије св. Саве, Даничић 1865: 291). Уз љубав стилски је оправданије рећи да је 'свемоћна'.

На крају, у српскословенском језику се развија још један синоним, всєвъзможьнъ, као 'онај коме је све могуће' (παντοδύναμος). Пример налазимо у Константиновом Житију деспота Стефана Лазаревића: ѿгда и растоѿштеѣ се оуды црковьныѣ въ єдино събра и скиптро оутврѣди иже всавѣдъи прѣмоудрии хытрѣць и всєвъзможьныи съдѣтель (Јагић 1875: 304).

§ 9. У српскословенском језику су потврђени као лексички дублети всєдръжителъ и всємогыи; прва калкирана сложеница одговара грчком παντοκράτωρ, друга латинском omnipotens, али каткада и грчком παντοδύναμος. Развијени су и синоними наспрам грчког παντοδύναμος — всєсильнъ, всємоцънъ и всєвъзможьнъ, а постоји и придев всєдръжителѣвъ, често као текстолошка замена основне именице у генитиву.

Код придева-партиципа 'свемогући' треба још указати и на дублетне облике у номинативу једине мушког рода, всємог-ѣи/всємог-ѣи (два наставка), насупротив којима се у косим падежима бележе облици само према првом типу, всємогоуѣ-; дакле, -ѣи : -ѣи // -оушт-. Облику партиципа презента актива на -ѣи одговарало би старије -ѣи (уп. SJS 7: 366). Код глагола прве глаголске врсте (којима припада и основински глагол моци) у ном. јд. м. р. поред очекиваног облика овог партиципа на -ѣи(и), у старословенским споменицима сусретали су се, наиме, и облици на -ѣ(и), на пример у Зографском и Маријином јеванђељу (Николић 1978: 199, § 474). Истовремено, овде је препознатљива и веза са српским народним говорима: моге у повељама бана Кулина Дубровчанима, 1189 (Гошић 1989: 15, ред 14) и Стефана Немање Хиландару, 1198 (Трифунвић и др. 1986: 55, ред 59).

Поред израза који је својствен рукописима из православног духовног круга, у српским рукописима, видели смо, функционише и израз који је својствен западном наслеђу. Попут овога, у нашој науци одавно је уочена реч мъша (x10), поред нешто ређег литоургиа (x6) изван основног текста Мирослављевог јеванђеља (мъшѣ, Куљбакин 1925: 8). Ово не треба да чуди с обзиром на то да је у српској држави Немањића било и православних и католика, и да су обе цркве биле самостално организоване, преко Жичке (1219) и Барске архиепископије (1089; 1254). Припадници обе цркве служили су се, више или мање, српскословенским језиком. И сам Немања, уосталом, два пута је крштен, односно миропомазан, први пут по латинском обреду у Рибници, други пут по православног код Раса.²⁴ Стефан Првовенчани прима најпре круну од папе, а

²⁴ младен'цоу ємоу соуѣш двѣе кр(ъ)щєнїє прїє Савино Житије св. Симеона Немање (Боровић 1928: 173).

затим га крунише брат Сава у Жичи. Неки од трагова чак и у данашњем језику указују на то да су Срби у први додир са хришћанством могли доћи преко Латина.²⁵ О истом редоследу изјашњава се и цар Константин VII Порфирогенит у 32. глави свог познатог списа *О ујрављању царством* (насталог средином X века).²⁶ У историји уметности одавно је препозната креативна спрега романске и византијске архитектуре, остваривана у српској држави интензивно од цркве Св. Николе у Куршумлији (др. пол. XII века), до цркве Св. Ахилија (сам крај XIII века), и даље у XIV веку све до Високих Дечана. Овај нарочити, успели стил, назван је рашком школом. Чудно је то што је у филологији доста занемарено прожимање лепих западних и источних традиција какво се морало одвијати на Српској земљи.²⁷ Тим пре што је у историографији добро познато рано постојање латинске канцеларије на српском двору за пословно-правну службу. Уосталом, најстарији датовани српски ћирилички текст представљају потписи великог жупана Стефана Немање и кнеза Мирослава на латинском уговору са Дубровником, 27. септембра 1186. године, а ту

²⁵ У том смислу занимљиви су неки од назива празника: Михољдан, Мратиндан, Видовдан. Уп., нпр., предавање акад. Александра Ломе на Коларцу, 26. 10. 2007. У средњем веку најчешћи облик имена Михаило (Μιχαήλ, Michael) јесте миѡаиљ (Даничић II: 76), али се јављају и потврде за миѡоило (један од људи које је краљ Милутин дао Грачаници, Даничић II: 77) и миѡоииљ (дан св. Михаила, дубровачки кнез Жан Михаил, Даничић II: 77), које одговарају данашњем називу празника (уп. Michael — Skok II: 420). Име мартиниљ је, такође, најчешће у овом лику, али постоји и придев мратиниљ [мратињ] (Мратиња црква је међа једног села; Мратињ дан, Даничић II: 93) и усамљен пример презимена (или патронима) мратиновиљ (Даничић II: 93), уп. још Martin — Skok II: 379. Видовдан се обично доводи у везу са паганским богом Световидом, али и са латинским именом Vitis, којем одговара српско Вид (уп. Skok III: 585). У средњевековним текстовима нормално је, ближе Приморју (= непосредном латинском утицају), име са крајњим -т: вић (нпр. дан светога Вита, Даничић I: 117), а дубље у копну (= даље од овог утицаја, више у народном словенском духу), име са крајњим -д: видь (нпр. Стефан Првовенчани дарује цркву св. Вида Богородичиној цркви на Мљету, Даничић I: 113), са потврдом одговарајућег придева, видовь (нпр. помен страдања кнеза Лазара 15. јуна, на Видов дан, Даничић I: 113). — А. Лома је раније писао о топономастичким потврдама латинског хришћанства у српским копненим крајевима пре формирања државе Немањића. У литератури је, наиме, било исцрпљено питање оваквих топонима у Јадранском приморју типа Сутвид (< лат. Sanctus Vitus), Сутомо-ре (< лат. Sancta Maria), али је занемарено стање дубље у копну (Лома 1987: 8). А. Лома је, међутим, уверљиво показао да оваквих топонима има и на подручју средњевековне Рашке, нпр. Сутиван (< лат. Sanctus Joannes), Мојстир — мољстырь (< вулгарнолатинско *monisterium) у Полимљу, деминутивно Паскалица (< лат. Pascalia, 'Ускрс') у Подримљу, Обрам-ов'ска глава (лично име *Обрам < лат. Abra(h)am), деминутивно Сутелица (< лат. Sanctus Elias), вероватно и ороним Јелица (< лат. Elias) у Поибарју (Лома 1987: 7—28, Лома 1990: 1—18).

²⁶ „И пошто садашња Србија и Паганија и земља Захумљана и Травунија и земља Конављана беху под влашћу цара Ромеја, а те земље опусте од Авара (...), то цар у овим земљама насели исте Србе и беху они потчињени цару Ромеја; цар њих покрсти доведши свештенике из Рима и, научивши их да правилно врше дела побожности, изложи им хришћанско вероучење” (Ферјанчић 1959: 49). Овде се говори о почетку покрштавања (642—731). У 29. глави говори се о другом и коначном покрштавању (које долази са источних страна) за време византијског цара Василија I (867—886). В. о свему 49. напомену Божицара Ферјанчића у истом издању (Ферјанчић 1959: 49—50).

²⁷ Издвајамо, на овом месту, поглавље Између Истока и Запада у: Трифуновић 2009 (276—303), у којем се прати духовно и књижевно укрштање словенских књижевности чије су се културе определиле за један или други тип хришћанства.

је, приближно у исто време, и Мирослављево јеванђеље, за које је указано да је преписано у скрипторији у којој се добро знала и угласта калиграфска (латиничка) бенвентана (Новак 1957: 8).

У исто време показали смо колико рукописи Откривења са подручја Босне зависе (на посматраним местима у тексту) од православног (грчког) наслеђа, идући руку под руку са осталим српским рукописима овог жанра. У Светом писму на српскословенском језику искључива је употреба теолошки засноване (на Истоку словенске територије) лексеме *въсѣдржитѣль*. Иста лексема (за исти појам) преовлађује и у српској оригиналној књижевности (житијима) и пословно-правној писмености (повељама). У титулисању српских владара уочава се филолошка веза ове именичке сложенице са лексемом *самодръжць*, такође сложеном именицом, са препознатљивим паралелизмом у семантичком опсегу означених појмова.

Не треба више аутоматски рукописе с прелаза источног ка западном моделу смештати увек у средњовековну Босну или Моравску. Могли су они настајати и на подручју Српске земље у ужем смислу (у власти Немањића), у Приморју и дубље у залеђу, али и изван њених граница, тамо где су живели корисници српског и(ли) српскословенског језика.²⁸

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Акад: Академијин апостол-јеванђеље, Архив САНУ бр. 2, 1366/71. година.
 Altbauer 1979: *Der älteste Serbische Psalter*, herausgegeben von Moshé Altbauer, Böhlau Verlag 1979.
 Атанасије 2004: *Свѣшо Писмо Сѣароѡа Завѣѡа*, књ. 1, *Књиѡа Посѡања*, трудом епископа Атанасија, умировљеног захумско-херцеговачког, Београд 2004.
 Богдановић 1978: Димитрије Богдановић, *Кашалоѡ ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978.
 Богдановић 1982: Димитрије Богдановић, *Инвенѡар ћирилских рукописа у Југославији (XI—XVII века)*, Београд 1982.
 Богдановић 1995: *Хиландарски шийик. Рукопис СНЛ AS 156*, приредио Димитрије Богдановић, Београд 1995 [издање припремила Љиљана Јухас-Георгиевска].

²⁸ За Кијевске листиће и раније је у науци била изношена сумња у то да ли их треба убројати у старословенске споменике. О њиховом пореклу изношене су разне претпоставке у чијој основи је то да се у њима поред чешко-моравских примећују и извесне српске особине. Списку лексичких и морфолошких истоветности са српским језиком Вјачеслав Михајлович Загребин придодео је суштинску која прожима цео споменик: систем надредних знакова. Он је детаљном анализом показао да употребљени надредни знаци својим обликом и функцијом припадају српској ћирилици XIV—XVI века, што је трећи период у његовој периодизацији надредних знакова у српским споменицима. Отуда је логичан његов закључак да овај рукопис представља каснији препис древног споменика, који је начинио преписивач који је владао српском ћирилицом, вероватно на Синају, где је рукопис и нађен (Загребин 2006: 183—196). У контексту свега овде реченог, а нарочито српског средњовековног интересовања за Житије св. Бенедикта Нурсијског, изгледа нам сасвим могућним довођење у везу овог споменика са српском културом. Овај, иначе глагољски споменик, непосредно је везан за латинско богослужење, укључујући у себи највећим делом западну мису.

- БП: Београдски паримејник, Народна библиотека Србије Рс 652, XIII век, [у издању:] Јовановић-Стипчевић 2005.
- Вук НЗ: *Библија или Светио писмо Стариога и Новога завјета*, превео Стари завјет Ђура Даничић, Нови завјет превео Вук Стеф. Караџић, Британско и инострано библијско друштво, Београд 1991.
- Вук 1852: *Српски рјечник иштаумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, сакупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, у Бечу 1852, [у:] Сабрана дела Вука Караџића XI/1—2, Београд 1986.
- Гошић 1989: Невенка Гошић, *Кријичко издање Повеље босанског бана Кулина (1189—1989)*, Осамсто година Повеље босанског бана Кулина, Посебна издања АНУБиХ, књ. XC, Одјељење друштвених наука, књ. 23, Сарајево 1989, 7—19.
- Грам: Књига о Јову из Рилског зборника Владислава Граматика, 1456. г., [издање слика (и текста) у:] Христова-Шомова 2007.
- Грковић-Мејдор 2000: Јасмина Грковић-Мејдор, *Хиландарска айокалијса Јована Богослова (Хил 474)*, Јужнословенски филолог, LVI/1—2, Београд 2000, 311—320.
- Грковић-Мејдор 2008: Јасмина Грковић-Мејдор, *О семантици старословенских придева добрѣ и благѣ*, Јужнословенски филолог, LXIV, Београд 2008, 51—60.
- Грч.: *Septuaginta, id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, edidit Alfred Rahlfs, Stuttgart 1935 [фототипија]. // *The Greek New Testament*, Edited by Kurt Aland et al., Third Edition (Corrected), Stuttgart 1988.
- Грш: Гршковићев одломак апостола, ХАЗУ, Fragm. glag. 2, XII век [у издању:] Јагић 1893.
- Даничић 1859: Ђ. Даничић, *Рукопис архиепископа Никодима*, Гласник Друштва Србске Словесности, XI, у Биограду 1859, 189—203; прештампано [у:] *Ситнији списи Ђуре Даничића*, III, *описи ћирилских рукописа и издања шексцова*, приредио Ђорђе Трифуновић, Београд 1975, VIII.
- Даничић 1863—1864: *Рјечник из књижевних старина српских*, I—III, написао Ђ. Даничић, у Биограду 1863—1864 [Београд 1975, пресликано издање].
- Даничић СЗ: *Библија или Светио писмо Стариога и Новога завјета*, превео Стари завјет Ђура Даничић, Нови завјет превео Вук Стеф. Караџић, Британско и инострано библијско друштво, Београд 1991.
- Даничић 1865: *Живот светог Семеуна и светог Саве*, написао Доментијан, на свијет издао Ђ. Даничић, у Биограду 1865.
- Даничић 1866: *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило и други, на свијет издао Ђ. Даничић, у Загребу 1866.
- Даничић 1872: Gj. Daničić, *Apokalipsa iz Hvalova rukopisa*, Starine JAZU, IV, у Загребу 872, 86—109. прештампано [у:] *Ситнији списи Ђуре Даничића*, III, описи ћирилских рукописа и издања текстова, приредио Ђорђе Трифуновић, САНУ, Београд 1975, XXII.
- Деч: Дечански апостол-јеванђеље, Дечани бр. 4, друга четвртина XIII века.
- Доментијан: Доментијан, *Живот светог Симеона*, *Живот светог Саве*, 2, Појединачни фреквенцијски речници, Ђорђе Костић, Квантитативни опис структуре српског језика, књ. III, Српски језик од XII до XVIII века, Београд 2003.
- Драгојловић 1997: Драгољуб Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, Нови Сад 1997.
- Ђорђић 1958: Петар Ђорђић, *Културни дуализам и старословенска лексика*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, III, Нови Сад 1958, 117—125.
- Ђорђић 1975: Петар Ђорђић, *Старословенски језик*, [Нови Сад], Матица српска, 1975, 215.

- Марјановић-Душанић/Суботин-Голубовић 7 2007: Смиља Марјановић-Душанић, Тања Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана о поклону Хиландару цркве Св. Ђорђа и села Полошко*, Стари српски архив, књ. 6, Београд 2007, 55—67.
- Мат: Матичин апостол, Матица српска РР 184, трећа четвртина XIII века, [у издању:] Ковачевић/Стефановић 1979.
- Миклосич 1862—1865: Franz von Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, emendatum auctum*, Vindobonae, 1862—1865 [Wien 1963, пресликано издање].
- Миклосич 1858: *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, edidit Fr. Miklosich, Vienna 1858 [Graz 1964, пресликано издање].
- Мирковић 1982: Лазар Мирковић, *Православна литурџика или наука о богослужењу Православне источне цркве*, други, посебни део (дневна богослужења, св. литургије и седмична богослужења), Београд 1982.
- Мирковић 1989: *Григорије Дамблук, књижевни рад у Србији*, приредио Дамњан Петровић, [у едицији:] Српска књижевност у 24 књиге, књ. 12, Београд 1989 — редигован превод Лазара Мирковића Житија Стефана Дечанског из 1936. г.
- Мирковић 2007: *Тийик архиепископа Никодима*, књ. II, српскословенски текст разрешио Лазар Мирковић, приредио Ђорђе Трифуновић, Београд 2007.
- Мих: Михановићев одломак апостола, ХАЗУ, *Fragm. glag.* 1, XII век, [у издању:] Јагић 1868.
- Младеновић 2003: Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара, тексти — коментари — снимци*, Београд 2003.
- Николић 1978: Светозар Николић, *Старословенски језик I. Правопис. Гласови. Облици*, Београд 1978.
- Наумов 2004: Aleksandar Naumov, *Kult svetog Benedikta Nursijskog kod pravoslavnih Slovena*, Црквене студије, година I, број 1, Ниш 1004, 95—104.
- Новак 1957: Виктор Новак, *Палеоџеографија и словенско-лајтинска симбиоза од VII—XV столећа*, Историски часопис, књ. VII, Београд, 1—22.
- Новаковић 1878: Стојан Новаковић, *Приповетка о Александру Великом у старој српској књижевности*, Гласник СУД, Друго одељење, књ. 9, у Београду 1878.
- Novaković 1884: Stojan Novaković, *Teodosija mniha Hilandarca djelo o Petru Koriškom*, Starine JAZU, knj. XVI, Zagreb 1884, 9—34.
- Новаковић 1895: Ст. Новаковић, *Живот св. Василија Новог, апокрифна легенда о животној с оне стране гроба по важе српско-словенских рукописа*, Споменик СКА, XXIX у Београду 1895, 35—113.
- Острогорски 1935: Г. Острогорски, *Апокриф и самодржац. Прилог за историју владалачке титлатуре у Византији и у јужних Словена*, Глас СКА, CLXIV Други разред, 84, Београд 1935, 95—187.
- Радојичић 1955: Ђорђе Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са стиховима (један досад неизвесни спис с краја XIV века)*, Историски часопис, књ. V, 1954—1955, Београд 1955, 240—254.
- РСЈНР: *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, Staroslavenski zavod HFI, Zagreb 1991—.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ — Институт за српски језик САНУ, Београд 1959—.
- Рус: <http://jesuschrist.ru/bible/>
- Савић 2007: *Именик светијих и ђразника*, саставио Виктор Савић, [у књизи:] *Тийик архиепископа Никодима*, књига друга, српскословенски текст разрешио Лазар Мирковић, приредио Ђорђе Трифуновић, Београд 2007, 01—039.
- Савић 2008: Виктор Савић, *Лексичке особине Тийика архиепископа Никодима из 1318—1319. године*, магистарски рад одбрањен пред комисијом у саставу:

- Ђорђе Трифуновић, Гордана Јовановић, Јасмина Грковић-Мејдор, Бранкица Чигоја [у рукопису].
- Северјанов 1954: *Синајска псалтир. Глаголическиј памятникъ XI века*, приговорилъ к печати Сергей Северьяновъ, Graz 1954 [пресликано издање из 1922].
- СЗ ПБ: Стари завет, Библиотека Српске патријаршије бр. 48, трећа четвртина XVI века.
- Син XI; Синајски псалтир, манастир св. Катарине на Синају, XI век, [у издању:] Северјанов 1954.
- Син XIII: Српски синајски псалтир, најстарији српски псалтир, манастир св. Катарине на Синају бр. 8, XIII век, [у издању:] Altbauer 1979.
- Синдик 1998: Душан И. Синдик, *Српска средњовековна акџа у манастџиру Хиландару*, Хиландарски зборник, 10, Београд 1998: 9—134.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*, 1—52, Praha 1958—1997.
- Соболевский 1903: А. И. Соболевский, *Житие преп. Бенедикта Нурсийского по сербскому списку XIV века*, Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, VIII/2, СПб. 1903, 121—137.
- Соловјев 1926: *Одабрани сџоменици српског џрава (од XII до краја XV века)*, прикупио и уредио Александар В. Соловјев, Београд 1926.
- СС: *Старославянский словарь (по рукописям X—XI веков)*, под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва 1994.
- СТ: Студенички типик, Библиотека Народног музеја у Прагу, Шафарикова збирка, IX Н 8 (Ѕ 10), око 1206. године, препис из 1619. године, [у издању:] Јовановић 1994.
- Станојевић/Глумац 1932: *Св. Писмо у нашим сџтарим сџоменицима*, издали Ст. Станојевић и Д. Глумац, Посебна издања СКА, књ. LXXXIX, Друштвени и историски списи, књ. 39, Београд 1932.
- Стефановић 1989: *Шџцајтовачки айосџол (1324. године)*, приредио Димитрије Е. Стефановић, Беч 1989.
- Стојановић 1902: *Сџтари српски зайиси и најџйиси*, књ. I, скупио их и средио Љуб. Стојановић, Београд 1902 [Београд 1982, пресликано издање].
- Стојановић 1929: *Сџаре српске џовеље и џисма*, књ. 1, *Дубровник и суседи његови*, први део, средио Љуб. Стојановић, Београд — Ср. Карловци 1929.
- Томовић 1974: Гордана Томовић, *Морфологџија ћириличких најџйиса на Балкану*, Београд 1974.
- Трифуновић 1961: Ђорђе Трифуновић, *Ко је састављач аренге џовеље краља Милуџина 1317—1318. године*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXVII, Београд 1961, 243—244.
- Трифуновић 1970: Ђорђе Трифуновић, *Сџара српска црквена џоезија*, [у књизи:] *О Србљаку. Сџудије*, Београд 1970, 9—93.
- Трифуновић 2009: Ђорђе Трифуновић, *Сџара српска књижевност. Основи*. Треће, проширено издање, Београд, Чигоја-штампа, 2009.
- Трифуновић и др. 1980: Ђорђе Трифуновић, Томислав Јовановић, Љиљана Јухас, *Азбучни џоказашељ речи у сџисима свеџога Саве*, Археографски прилози, 2, Додатак, Београд 1980.
- Трифуновић и др. 1986: Ђорђе Трифуновић, Весна Бјелогрић, Ирена Брајовић, *Хиландарска оснивачка џовеља свеџога Симеона и свеџога Саве*, Осам векова Студенице, зборник радова, у Београду 1986, 49—60.
- Ђоровић 1928: *Дела сџтарих српских џисаца*, књ. 1, Списи св. Саве, издао их д-р Владимир Ђоровић, Београд — Ср. Карловци 1928.
- Ђоровић 1938: *Жџиџије Симеона Немање од Сџевана Првовенчанога*, за штампу приредио Владимир Ђоровић, Светосавски зборник, књ. 2, Извори, Посеб-

- на издања СКА, СХХV, Друштвени и историски списи, књ. 50, Београд 1939, 1—76.
- Ферјанчић 1959: *Византијски извори за историју народа Југославије*, II, обрадио Божидар Ферјанчић, Посебна издања САН, књ. СССХХIII, Византолошки институт, књ. 7, Београд 1959.
- Намм 1960: Josip Namn, *Apokalipsa bosanskih krstjana*, Slovo, 9—10, Zagreb 1960, 43—104.
- Хвал: Хвалов зборник, Универзитетска библиотека у Болоњи бр. 3575, 1404. година, [снимци у издању:] *Codex „Christiani” nomine Hval*, potpuno faksimilirano izdanje originala iz Univerzitetske biblioteke u Bolonji, Sarajevo 1986.
- Нвал: *Zbornik Hvala Krstjanina (transkripcija i komentar)*, izdanje priredili Nevenka Gošić i dr., redaktor Herta Kuna, Svjetlost—ANUBiH, Sarajevo 1986.
- Христова-Шомова 2007: Искра Христова-Шомова, *Книга Йов с тълкувания в славянски превод, по Владиславовия препис от 1456 г., ръкопис № 4/14 от сбирката на Рилския манастир*, София 2007, 166—301.
- ХТ: Хиландарски типик, Хиландар AS 156, 1199. година, најранији препис са почетка XIII века, [у издањима:] Ђоровић 1928; Богдановић 1995.
- Цејтлин 1986: P. M. Цейтлин, *Лексика древноболгарских рукописей X—XI вв.*, София 1986.
- Цсл.: Библиа сирѣчь кѣи Сиѣннагw Писанія Ветхагw и Новагw Завѣта, въ Москвѣ аѣнз [1757³].
- Шиш: Шишатовачки апостол, Библиотека Српске патријаршије бр. 322, 1324, [у издању:] Стефановић 1989.

Viktor Savić

THE ALMIGHTY AND (OR) THE ALL-RULING IN THE SERBIAN SLAVONIC LANGUAGE

S u m m a r y

Some special lexical doublets from Christian terminology were recognized in the Old Slavonic monuments. Some of them were: *всѣдржитѣль* (Greek παντοκράτωρ) and *всѣмогъи* (Latin omnipotens, but also Greek παντοδύναμος). Both of them were recorded in the Serbian Slavonic sources, as a proof of eastern and western influences. We have shown (in this theme) cultural and spiritual connections between the West and the Serbian (Nemanjić's) state. On the other hand it is clear there are obvious links between the manuscript tradition from the Bosnia region and the East, in which it fits into common Serbian Slavonic, and further, in the Greek (Byzantine) heritage. We should not always, at any cost, locate the manuscripts, made in transitional eastern-western model, in the medieval Moravia or Bosnia. They could have arisen in an area of Serbian land in the narrow sense, or anywhere where Serbian Slavonic language was in use (Athos, Sinai etc).